

Boerenethiek

Eigen waarden als basis voor een 'nieuwe' ethiek.
Een inventarisatie

Dr. F.R. Stafleu
Dr. K.H. de Greef

Utrecht University
Ethics Institute

Inhoud

1. Inleiding	5
2. Wat zou er mis zijn met de Boerenethiek?	5
3. Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO)	6
4. Gewapend met de eigen opvattingen de discussie aangaan	7
5. Waarom een boer voor het brede MVO begrip moet kiezen	7
6. Een korte verkenning op grond van de literatuur: Boeren hebben hun eigen normen en waarden	8
7. Het eigen onderzoek	11
8. Boerenwaarden	11
9. Het principe van “respect voor functioneel gedetermineerd”	14
10. Vergelijking met ander diergebruik	15
11. De boerenethiek een paradox?	18
12. Onderzoeksagenda	19
13. Literatuur	22

1. Inleiding

“Boerenethiek, is dat geen paradox?”, vroeg een collega toen zij hoorde van het onderwerp van deze verkennende studie. Die opmerking geeft precies aan waarom wij deze verkennende NWO studie wilden doen. Blijkbaar is er (althans volgens sommigen) wat mis met de moraal van boeren. Als ethiekwetenschapper ben je dan gelijk geïnteresseerd. Naast de vraag waarom men denkt dat er wat mis is (daar zullen we hieronder kort op ingaan), komt de vraag op wat die moraal van boeren dan wel behelst. Welke normen en waarden liggen ten grondslag aan het huidige handelen van boeren en hoe verhouden die zich dan tot die van de rest van de maatschappij? Is er sprake van een normen en waarden conflict en hoe ziet dat er dan uit? Deze vragen zullen wij in deze studie beantwoorden. Daartoe gaan wij ons eerst buigen over de vraag wat de kritiek vanuit de maatschappij is en hoe boeren er het best mee kunnen omgaan. We laten zien dat zij hier het beste een actieve houding in kunnen aannemen en op basis van de eigen normen en waarden de discussie moeten aangaan. Vervolgens zullen wij gaan verkennen of er wel sprake is van een eigen, onderscheidende, boerenethiek. Na een korte verkenning van de literatuur op het gebied van de boerenethiek, zullen wij ons vanuit een eigen verkennende studie concentreren op de boerenethiek ten aanzien van de omgang met dieren. Naar aanleiding van gesprekken die wij met boeren hebben gevoerd, laten wij zien dat boeren een heel duidelijke eigen visie op de mens-dier relatie hebben. Door deze visie te vergelijken met visies die ten grondslag liggen aan andere manieren van omgaan met dieren in onze maatschappij, kunnen wij onderbouwen dat dit gezichtspunt ook onderscheidend is van andere bestaande visies. Bij dit alles zal blijken dat de boerenethiek zodanig vervlochten is met het “boer zijn”, dat dit een eigen identiteit inhoudt: je wordt geen boer, je bent het. Wij zullen betogen dat een actieve deelname van boeren aan het ethisch debat niet alleen van (over)levensbelang is voor hen, maar dat zij ook een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan het denken over hoe wij in deze maatschappij willen omgaan met dieren en natuur. Door deze vragen te beantwoorden proberen we vanuit een ethische benadering een basis te leggen voor een vruchtbare discussie tussen boer en burger en zo een bijdrage te leveren voor het herstel van het onderlinge vertrouwen en het komen tot een maatschappelijk gedragen veehouderij.

Dit essay is de weerslag van een verkennende NWO studie in het kader van het thema “een nieuwe ethiek voor het platteland”. Waarom zo’n nieuwe ethiek nodig is? Daar komen we later op terug. Het verkennende karakter van de studie blijkt o.a. uit het feit dat wij ons hebben beperkt tot de groep van reguliere varkenshouders en wij ons bovendien hebben geconcentreerd op normen en waarden aangaande de omgang met dieren. Deze keuze is ingegeven doordat de maatschappelijke kritiek zich het meest richt op deze intensieve tak van de veehouderij. Het hiernavolgende betoog slaat dus op deze beperkte groep boeren. Wij vermoeden dat hetgeen wij hebben gevonden, *mutatis mutandis*, ook opgaat voor een bredere groep boeren, maar dat dient door verder onderzoek te worden bevestigd. Het onderzoek is ook verkennend (in de zin van explorerend) omdat het probeert bloot te leggen wat we nog niet weten over boerenwaarden en hun wisselwerking met de maatschappij. Wat moeten we nog weten en doen voordat er sprake kan zijn van het ontstaan van de in het thema vermelde “nieuwe ethiek voor het platteland”? We zullen ons betoog eindigen met een agenda voor toekomstig onderzoek.

2. Wat zou er mis zijn met de Boerenethiek?

Waarom zou, zoals de collega opperde, boerenethiek een paradox zijn? Waarschijnlijk omdat er veel kritiek uit de maatschappij is op het morele gehalte van het handelen van boeren en

er daarom getwijfeld wordt aan hun achterliggend moraal. Kort samengevat luidt deze kritiek als volgt: Boeren behandelen hun dieren in de intensive veehouderij niet goed omdat ze veel te weinig rekening houden met het welzijn van de dieren. Daarbij worden de dieren zo gehouden dat uitbraken van besmettelijke dierziekten desastreuze gevolgen hebben zoals het massaal doden van gezonde dieren. Daarbij zijn boeren ook nog eens verantwoordelijk voor een deel van de vervuiling van ons milieu door o.a. mestoverschotten en ammoniakuitstoot. Zie je een boer op de TV, dan hoor je voornamelijk gepraat over winstmarges en de internationale concurrentie positie, kortom, gepraat over geld. Boeren zijn blijkbaar veel te veel gericht op hun eigen economisch gewin en te weinig op belangrijke waarden als welzijn van dieren en kwaliteit van het milieu. De boerenethiek is wellicht het slachtoffer geworden van de economie.

Bovenstaande kritiek vanuit de maatschappij is samenvattend en ongenueanceerd geformuleerd. Maar dat wel degelijk wat aan de hand is, blijkt wel uit het feit dat er een nationaal debat aan de toekomst van de intensieve veehouderij is besteed. De Minister van Landbouw is ook van mening dat de intensieve veehouderij in zijn huidige vorm niet is te handhaven in Nederland. Er zijn economische en morele redenen voor de kritiek van de overheid. De economische redenen zijn dat in de vrije wereldmarkt de (bulk)productie van dierlijke producten goedkoper is in andere dan West Europese landen. Het idee bestaat dat de Europese boeren alleen maar dankzij Europese subsidies – die overigens al gedeeltelijk zijn afgeschaft - blijven doorproduceren op deze manier. De morele redenen zijn (zoals boven al beschreven) dat door de grote concentratie van veel dieren op weinig ruimte, het welzijn van de dieren en de kwaliteit van het milieu in de verdrukking zijn gekomen.

3. Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO)

Het feit dat het handelen van boeren moreel gezien vraagtekens oproept, maakt dat de vraag wordt gesteld of er niet wat mis is met de achterliggende moraal van de boeren en of het daarom niet tijd wordt voor een nieuwe ethiek voor het platteland. Zo'n nieuwe ethiek zou er in uit moeten monden dat boeren meer in overeenstemming gaan produceren met de wensen van de maatschappij. In dit kader wordt wel de term "maatschappelijk gericht produceren" gebruikt. Dit "Maatschappelijk gericht produceren" kan op meerdere manieren worden opgevat. Ten eerste is er een opvatting die zich tot de economische kant van de zaak beperkt: door goed te luisteren naar de consument, kan gericht worden geproduceerd waar de consument behoefte aan heeft. Zo hebben wij een boer eens horen zeggen "als de consument wil dat wij de varkens een strikje omdoen dan doen wij dat toch, als ze maar betalen!" Wij zullen hieronder laten zien dat deze manier van maatschappelijke gerichtheid voor de boer dood loopt. Maatschappelijk gericht kan ook inhouden: Produceren op een manier die rekening houdt met de morele opvattingen die in de maatschappij leven. In het kader van dit laatste wordt er ook wel gesproken over "maatschappelijk verantwoord ondernemen". Deze term staat voor de idee dat een ondernemer niet alleen rekening dient te houden met zijn economische bedrijfsresultaten maar ook met morele opvattingen die leven in de maatschappij. De laatste decennia is de maatschappij steeds meer van ondernemers (en dus ook van boeren) gaan eisen dat zij op deze manier "verantwoord ondernemen".

Er bestaan twee manieren om het begrip "Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen" in te vullen. Ten eerste een minimale. Verantwoord ondernemen wordt hier opgevat als rekening houden met bestaande regels, wetten, afspraken etc. Verantwoord ondernemen betekent dan dat men aan bepaalde eisen of standaarden voldoet; het is verantwoord in de zin van het voltooid deelwoord. Dit is een passieve invulling van het begrip. De ondernemer is zelf geen

speler in de maatschappelijke discussie, maar reageert op de resultaten van deze discussie in de maatschappij. Een bredere opvatting van het begrip behelst “verantwoorden” in de zin van het werkwoord. Men kan het eigen handelen verantwoorden. Hier is een actievere opstelling aan de orde. De ondernemer wacht niet af, maar doet actief mee aan de discussie over wat er wel en niet verantwoord is. Niet alleen de normen en waarden van de maatschappij spelen een rol, maar ook die van de ondernemer. De ondernemer gaat hier de discussie aan met de rest van de maatschappij en wat uiteindelijk “verantwoord” gevonden wordt, is de resultante van deze wisselwerking. Gezien de definitie die zij hanteert gaat het Ministerie van LNV uit van de bredere opvatting (LNV, 2002):

“ Maatschappelijk verantwoord ondernemen is het bewust richten van de ondernemersactiviteiten op waardecreatie in financiële, ecologische en sociale zin. Hierbij staan de samenhang en het evenwicht tussen drie aspecten, de zogenaamde ‘drie p’s’, centraal (SER, 2000):

‘people’, de effecten van de onderneming voor mensen binnen en buiten het bedrijf;

‘planet’, de effecten van de onderneming op het natuurlijk leefmilieu.

‘profit’, het economisch rendement van het bedrijf;

Een tweede kenmerk van Maatschappelijk verantwoord ondernemen is dat er een duurzame relatie bestaat tussen de maatschappelijk verantwoorde ondernemers met de verschillende stakeholders (belanghebbenden). Deze is gebaseerd op doorzichtigheid en dialoog, waarbij het bedrijf antwoord geeft op gerechtvaardigde vragen uit de maatschappij.

De gekozen richting betekent dat de ondernemer een actieve en vrijwillige - maar niet vrijblijvende - maatschappelijke rol met zijn bedrijf op zich neemt die verder gaat dan het in acht nemen van maatschappelijke voorschriften (Ybema, 2001). Door een transparant beleid te voeren en hierover voldoende te communiceren met en naar tevredenheid verantwoording af te leggen aan de omgeving verkrijgt een maatschappelijk verantwoorde onderneming een 'licence to operate'."

← Met opmaak:
opsommingstekens en
nummering

Gewapend met de eigen opvattingen de discussie aangaan

De eigen morele overtuigingen van de ondernemer spelen in de eerste, smalle opvatting van verantwoord ondernemen een beperkte rol; in de bredere opvatting zijn ze echter van groot belang. De ondernemer gaat immers gewapend met zijn eigen opvattingen de discussie aan met de maatschappij. Als een dergelijke wisselwerking vruchtbaar is, dan zullen de morele opvattingen van beide partijen wederzijds worden beïnvloed en ontstaan er nieuwe morele opvattingen of interpretaties. Hier zijn we dan weer terug bij de (nieuwe) ethiek van de boer. Als de boer verantwoord wil ondernemen (wat zoals gezegd steeds meer van hem geëist wordt) en als hij daarbij voor de brede actieve interpretatie van het begrip kiest, dan moet hij voor zichzelf duidelijk hebben welke morele normen en waarden voor hemzelf van belang zijn. Vervolgens kan hij deze eigen normen en waarden inbrengen in de discussie met de rest van de maatschappij. Hierdoor kunnen er nieuwe inzichten ontstaan en is er wellicht een basis gelegd voor een nieuwe boerenethiek. De weg naar “een nieuwe ethiek voor het platteland” heeft dus volgens ons twee fases, namelijk een reflexieve fase, waarin de boerenstand naar de eigen onderliggende normen en waarden kijkt en een interactieve fase waarin de discussie met de maatschappij wordt aangegaan.

Waarom een boer voor het brede MVO begrip moet kiezen

Maar waarom zou de boer kiezen voor de brede interpretatie van het begrip verantwoord ondernemen? Hij zou zich kunnen houden aan de smalle invulling van het begrip. In dit geval zou hij economisch kunnen inspelen op de behoefte van de consument en zo maatschappelijk gericht kunnen bezig zijn, waarbij hij rekening houdt met de morele

gevoeligheden van de "burger" (zoals een "niet-boer" in plattelandskring vaak genoemd wordt). Zijn eigen moraal (wat die dan ook zou zijn) komt dan niet in het geding. Er is een belangrijke reden waarom hij zo niet moet of zelfs kan handelen. "Boer zijn" is namelijk, zoals we later in dit onderzoek zullen zien, niet zozeer een beroep als wel een manier van leven. Dat betekent dat de boer zijn morele opvattingen niet kan loskoppelen van zijn functioneren als ondernemer. Als hij een opvatting heeft hoe men verantwoord dient om te gaan met landbouwhuisdieren raakt hem dat rechtstreeks in zijn manier van leven. Hij kan dit niet overlaten aan de (veranderlijke) opvattingen van de consument omdat hij dan wel eens gedwongen zou kunnen worden om dieren op een manier te behandelen die indruist tegen zijn eigen morele opvatting. De omgang met dieren maakt onlosmakelijk deel uit van zijn manier van leven en dus kan hij die niet inruilen voor de opvattingen van de consument zonder verlies van eigen identiteit. Daarom is het vreemd (of misschien wel verdrietig) een boer op de TV te horen zeggen dat als de consument wil dat de boer zijn varken door een hoepeltje laat springen, hij daar wel voor zorgt, zolang de consument maar betaalt. Zou hij dan zelf helemaal geen opvatting hebben over hoe je een varken "dierwaardig" moet behandelen? Of mogen die eigen opvattingen geen rol spelen en levert hij zijn eigen idealen in voor de gunst van de consument en maatschappij? Zoiets is de laatste decennia ook al eerder gebeurd. In de jaren vijftig immers, was de maatschappelijke druk anders dan nu. Het ging over de wederopbouw van ons land en er moest voedsel worden geproduceerd en wel zo efficiënt mogelijk. Er werd een enorme druk op de boeren uitgeoefend om te produceren naar de wensen en noden van de toenmalige maatschappij, namelijk "rationeel". Dit hield in dat er zo veel mogelijk voedsel zo efficiënt mogelijk moest worden geproduceerd. Veel boeren zijn hier toen in meegegaan en werden op het spoor gezet van wat nu de intensieve veehouderij is geworden. Dit heeft de manier van leven van de boer ingrijpend veranderd en velen zijn nu niet blij met hun afhankelijkheid van de bank en de manier waarop ze hun dieren moeten houden. De conclusie hieruit is dat boeren wellicht juist niet al te maatschappijgericht bezig moeten zijn. Tenminste als hiermee bedoeld wordt dat zij de wensen van de maatschappij zonder meer zouden moeten volgen. Veel meer houdt maatschappelijk verantwoord ondernemen in: rekening houden met de wensen van de maatschappij zonder verlies van de eigen identiteit. Boeren moeten zelf een actieve rol spelen in het debat en daarom kiezen voor de brede invulling van maatschappelijk verantwoord ondernemen. Op deze manier worden ze speler in het spel en niet "slachtoffer van de ondeskundige en hypocriete consument", zoals ze zich nu wel eens zeggen te voelen.

Inzicht in de eigen normen en waarden is dus een belangrijke voorwaarde voor verantwoord ondernemerschap in de brede zin van het woord.

Maar wat kunnen we eigenlijk vanuit de literatuur zeggen over deze problematiek? Kunnen wij daar wat vinden over de normen en waarden van boeren en de wijze waarop zij daar in het maatschappelijk debat mee om moeten gaan? Wij zullen nu eerst een uitstapje maken naar de literatuur en kijken wat we op grond daarvan kunnen zeggen. Daarna komen we weer terug bij ons eigen onderzoek.

Een korte verkenning op grond van de literatuur: Boeren hebben hun eigen normen en waarden

Boeren hebben hun eigen manier van leven die samengevat kan worden als "hard werken en sober leven". Deze 'eigen' manier van leven is al eeuwenoud en vormt de basis voor een karakteristieke boerentraditie, die gekenmerkt wordt door autonomie, familiebedrijven, gehechtheid aan geboortegrond en 'slogans' als "niet het behalen van maximale winst maar continuïteit is waar het om draait", "je moet 'netjes' omgaan met de natuur", "persoonlijk gewin is ondergeschikt" en "hard werken is goed" (Mak, 2002; 44-7, 177).

Veel boeren wonen ook nog steeds in behoorlijk gesloten gemeenschappen met enerzijds veel sociale controle (wat 'wij' stedelingen misschien een beetje benauwend vinden) maar anderzijds ook een sociaal 'vangnet' (wat toch ook zijn voordelen heeft). Boeren hebben de buitenwereld dus eigenlijk niet zo nodig. Te veel individualiteit (zoals die 'heerst' in de grote stad) kan de orde alleen maar verstoren. De buitenwereld bestaat uit een andere, 'onbekende' orde (Mak, 2002: 261-2).

Als we dit in ogenschouw nemen, zal het duidelijk zijn dat we boeren niet moeten 'lastig' vallen met normen en waarden uit 'de grote stad'. De kans is gewoon te groot dat deze helemaal niet aansluiten bij hun belevingswereld. De (in dit geval retorische) vraag is dan natuurlijk: moeten we boeren sowieso wel lastig vallen met normen en waarden en ingewikkelde vraagstukken die met ethiek te maken hebben? Het antwoord op die vraag is een volmondig ja. Hieronder zullen we uitleggen waarom.

Boeren lijken nog behoorlijk conservatief. Ze leven vanuit hun eigen boerentraditie die al zo oud is dat je er niet zomaar aan voorbij kan gaan. Als het dus nodig is om een zogenaamde boerenethiek te ontwikkelen of te beschrijven, moet dit gebaseerd worden op de normen en de waarden van de boeren zelf, of mooier gezegd: "voor het beschrijven van een boerenethiek, moeten de impliciete normen en waarden van boeren expliciet worden gemaakt"

Waarom is het zo belangrijk om die boerenethiek te beschrijven of te ontwikkelen? Dit heeft te maken met datgene dat door boeren wordt omschreven als de 'buitenwereld'. Een voor veel boeren misschien wel vervelende eigenschap van deze buitenwereld is dat zij voortdurend verandert. Dit gaat de laatste decennia zo snel dat het platteland en de boerengemeenschappen die daar thuis horen niet langer ongemoeid kunnen blijven. Thissen (1999) merkt op dat de sociale cohesie in dorpssamenlevingen nog steeds hecht kan zijn maar dat het romantische beeld van saamhorigheid van dergelijke gemeenschappen toch wel achterhaald is door nogal wat maatschappelijke veranderingen in economisch, sociaal en cultureel opzicht.

Eén van die veranderingen van de buitenwereld betreft de toenemende kritiek van de maatschappij op het boerenbedrijfsleven. Recente crises zoals de varkenspest in 1997, het dioxineschandaal in 1999, BSE in 2000, de MKZ crisis in 2001 en de vogelpest in 2003 hebben daar natuurlijk aan bijgedragen. Het komt er op neer dat de maatschappij zich in toenemende mate bewust wordt van het feit dat dieren niet altijd even diervriendelijk gehouden worden, dat voedsel niet altijd even veilig is, dat het milieu bedreigd wordt door de landbouw etcetera. De kritiek luidt dat boerenbedrijven zich steeds meer laten leiden door economische motieven en dat dit ten koste gaat van andere waarden die door de maatschappij belangrijk worden gevonden (dierenwelzijn, voedselveiligheid, milieu). Nu heeft recent onderzoek inderdaad ook laten zien dat economische waarden bij boeren een steeds grotere rol hebben gekregen, terwijl andere normen naar de achtergrond zijn verdreven (Waelbers et al., 2003), maar dit is ook niet zo verwonderlijk. Wat de maatschappij namelijk niet ziet, is dat ook andere veranderingen (naast die toenemende kritiek) het boerenbedrijfsleven hebben 'getroffen'; veranderingen, waar die maatschappij zelf misschien wel ten dele debet aan is. Zo was het 'vroeger' duidelijk waar een stukje vlees vandaan kwam (namelijk van boer Piet uit het eigen dorp); door de toegenomen mondialisering is de afstand tussen boer en burger echter steeds groter geworden. Burgers weten niet meer waar hun voedsel precies vandaan komt (en consumenten willen het niet weten), en boerenbedrijven moeten steeds maar blijven groeien om de toenemende mondiale concurrentie het hoofd te kunnen bieden. Van lokale voedselproducenten met een 'eigen' gezicht veranderden boeren daarom in anonieme spelers op een groot internationaal speelveld waar bulkproductie centraal staat. Zo veel mogelijk produceren tegen zo laag mogelijke kosten werd het devies....

Door de geschetste ontwikkelingen in het boerenbedrijfsleven staan steeds meer boeren aan de rand van de afgrond. Het is dan ook niet verwonderlijk dat economische motieven voor boeren steeds meer de boventoon gaan voeren. De eerdergenoemde, voor boeren misschien wel allerbelangrijkste, continuïteit van het bedrijf dreigt immers in het gedrang te komen. De

maatschappij kan hierdoor misschien de indruk krijgen dat boeren zich slechts door economische motieven laten leiden. Dit is echter ongenueanceerd en wordt waarschijnlijk veroorzaakt door de eerder genoemde kloof die tussen boeren en burgers is ontstaan. Als je boeren echter vraagt naar hun belangrijkste waarden, noemen ze niet alleen economische waarden. Ze noemen ook waarden als respect voor dieren, continuïteit van het bedrijf, leven met de seizoenen etcetera (Stafleu 2001). Om het hoofd te kunnen bieden aan de toenemende kritiek vanuit de maatschappij is het dus belangrijk dat boeren aan burgers, producenten en consumenten, met elkaar in gesprek gaan. De maatschappij moet gaan inzien dat boeren een heel breed scala hebben aan normen en waarden en dat het hen echt niet alleen gaat om economische waarden. Een 'eigen' boerenethiek is dus noodzakelijk om de kloof tussen boeren en burgers uiteindelijk te kunnen dichten. Daarbij moeten we rekening houden met het feit dat boer zijn méér is dan een gewoon beroep. Zoals eerder opgemerkt, is het eigenlijk een manier van leven.

Eigenlijk is het opmerkelijk, zoals ook Sim (1994) opmerkt, dat er nooit een boerenethiek is geformuleerd. Boeren hebben tenslotte een grote verantwoordelijkheid ten aanzien van menselijk welzijn. Ze voorzien mensen van kwalitatief hoogwaardig voedsel dat ook nog veilig, gezond en zo betaalbaar mogelijk moet zijn.

Maar wat is dat eigenlijk, ethiek? Ethiek is de wetenschap die zich bezig houdt met wat goed is en wat fout is. 'Mooi' geformuleerd is ethiek het systematisch reflecteren op morele normen en waarden die in allerlei handelings- en beslissingssituaties een rol spelen (Van Wilgenburg, 1993: 7). Een goede ethische analyse maakt het mogelijk om te begrijpen waarom mensen die tot een bepaalde groep behoren (bijvoorbeeld boeren) doen zoals ze doen. Immers, mensen leven vaak (misschien wel grotendeels onbewust) volgens een set (meestal ongeschreven) regels en principes en hebben een manier van denken die kenmerkend is voor de groep waartoe ze behoren. Als we nu in staat zijn om de regels, principes en manieren van denken van een groep mensen te doorgronden, kunnen we ook begrijpen waarom deze mensen op een bepaalde manier handelen (Singer, 1994: 3-13). Kortom we zullen beter in staat zijn boeren en hun manier van leven te begrijpen als we weten volgens welke regels, principes en denkwijzen ze leven. Het is dus belangrijk boerenwaarden te doorgronden.

Nu is er nog weinig bekend of geschreven over boerenethiek. Binnen de Nederlandse samenleving zijn echter wel diverse geluiden te horen die pleiten voor het ontwikkelen van een "traditionele" boerenethiek (Taskforce Waardevolle Landbouw, 2001; Veerman, 2003 (presentatie regeringsbegroting 2003 en beleidsprogramma 2003-2006)). Bij de literatuur die er is over boerenethiek, valt op dat alle auteurs de crisis opmerken en de noodzaak van een boerenethiek onderkennen.

Zimdahl (2001) pleit bijvoorbeeld voor een andere kijk op voedsel: voedsel is essentieel voor het leven en het wordt voortgebracht door het land. Het land is daarmee ook essentieel en dient dus als zodanig beschermd te worden als basiswaarde binnen het voedselproductieproces. De link tussen voedsel en land is echter al lang geleden 'vergeten' door technologische ontwikkelingen die elkaar snel opvolgden. Melk komt bij wijze van spreken niet langer van de koe maar van de fabriek, en dat een koe dan ook nog gras moet eten om melk te produceren, daar staat al helemaal niemand meer bij stil. Een ander voorbeeld van de welhaast 'missende' link tussen voedsel en de dieren die dat voedsel voortbrengen stamt uit de recente vogelpestcrisis (in 2003). In Nederland werden miljoenen slachtkippen en leghennen gedood, maar lagen er in de supermarkten minder kippenboutjes en eieren dan anders?? In het proces om zoveel mogelijk te produceren en te overleven hebben boeren tot nu toe nagelaten het publiek en de consument erbij te betrekken. De link tussen het zo vanzelfsprekende voedsel en de dieren en het land die dat voedsel voortbrengen is daarmee op de achtergrond of zelfs in de vergetelheid geraakt. Volgens Thompson (1998) is het van belang dat boeren de bredere consequenties van de

technologische ontwikkelingen meer gaan inzien en zichzelf (weer) gaan beschouwen als partners van de natuur. Een duurzame landbouw en een daarmee samenhangende duurzame voedselproductie is echter niet een zaak van boeren alleen; naast producenten moeten ook consumenten betrokken worden (Thompson, 1986). Landbouw is namelijk de meest uitgebreide vorm van interactie tussen mensen en de natuur. Het bereiken van duurzame landbouw of het streven ernaar heeft dus zowel maatschappelijke als ecologische gevolgen; discussie met alle betrokkenen is daarom een noodzakelijke voorwaarde (Thompson, 1986). Het is daarbij belangrijk dat alle gesprekspartners hun eigen identiteit behouden. Boeren moeten niet verworden tot 'slaven' van hun eigen boerderij die uitsluitend datgene produceren wat de consument van hen verlangt; ze moeten geen 'voedselabrikanten' worden, maar hun rol oppakken als 'marketeers' van hun eigen boerderij (Kirschenmann, 2000). De dialoog met de samenleving is in dat proces onmisbaar; de eigen normen en waarden van boeren én hun gesprekspartners zijn dat evenzeer. De noodzaak voor het beschrijven van een nieuwe – of was het een reeds bestaande, maar tot nu toe onbeschreven – boerenethiek is daarmee geboren.

Tot zover ons overzicht van de literatuur over boerenethiek en de manier waarop boeren hier invulling aan zouden moeten geven in de maatschappij. De inventarisatie tracht geenszins volledig te zijn. We kunnen echter constateren dat ons pleidooi voor een actieve deelname van de boer aan het ethisch debat vanuit de literatuur kan worden onderbouwd. Daarbij hebben we een aantal boeren normen en waarden gevonden. We zullen nu terug gaan naar ons eigen onderzoek naar boeren normen en waarden

Het eigen onderzoek

We hebben niet alleen gekeken wat er in de literatuur bekend was over boeren normen en – waarden. We hebben ook een eigen verkennend onderzoek in het veld gedaan. Daartoe hebben we gesproken met een drietal groepen van vier tot zeven (reguliere) varkensboeren. Aan drie boerenorganisaties hebben we gevraagd om een aantal intensieve veehouders te vragen of ze aan dit onderzoek mee zouden willen werken. Breedte in de afvaardiging was hierbij belangrijker dan representativiteit. Eén organisatie heeft hiertoe binnen een regio een aantal adressen aangeleverd waaruit een (ca 50%-) selectie gemaakt kon worden op basis van beschikbaarheid op een gezamenlijke avond. De andere twee organisaties, een regiobestuur en een studieclub, arrangeerden respectievelijk een extra bestuursbijeenkomst en zetten een reguliere bijeenkomst om in een bijeenkomst voor de huidige verkenning. Daarnaast hebben we een interview gehouden met een boer die zijn zeugen op stro houdt. Dit laatste was bedoeld om een indruk te krijgen of er uit een persoonlijk interview meer of andere inzichten te verkrijgen waren dan uit de groepsgesprekken. Bovendien kregen we zo een aanwijzing of een boer die zijn dieren wat afwijkend van het gemiddelde houdt met totaal andere antwoorden zou komen. Dit laatste bleek niet het geval. De gesprekken en het interview werden gehouden op basis van een aantal vaste vragen. We begonnen met de vraag naar wat het voor de deelnemers betekende om boer te zijn en op welk aspect ze trots waren. Op deze manier kregen we inzicht in de belangrijkste waarden die voor de deelnemers ten grondslag lagen aan het boer zijn. Vervolgens werd het gesprek toegespitst op de omgang met dieren. We vroegen de deelnemers wat de term "respect voor dieren" voor hen betekende en (later in het gesprek) in hoeverre respect voor dieren nog andere aspecten heeft dan respect hebben voor *het welzijn* van de dieren. Op deze manier probeerden we in kaart te brengen welke waarden ten grondslag lagen aan de omgang met de dieren. We eindigden de gesprekken met de vraag wat men aan het bedrijf en de bedrijfsvoering zou veranderen als men geen rekening hoefde te houden met de noodzaak om economisch te produceren. We

vroegen: wat zou je nou aan je bedrijf veranderen als we je een zak met geld gaven om te veranderen wat je wilde. Wat zou je dan anders doen? Deze vraag was bedoeld om te achterhalen of de economische druk de boer aanzet tot compromissen ten opzichte van wat hij idealiter zou willen doen. De nadruk in deze gesprekken lag niet in de discussie maar in het luisteren van onze kant. Dit ontlokte aan één van de deelnemers aan het einde van een bijeenkomst de verzuchting dat het heerlijk was dat er nu eens een keer naar hen werd geluisterd.

Boerenwaarden

Vrij ondernemerschap

In de gesprekken kwam het vrije ondernemerschap bijna altijd als eerst genoemde waarde naar voren. Vrijheid, je eigen tijd kunnen indelen en geen baas boven je hebben werden heel belangrijk gevonden. Interessant was dat ook vaak werd benadrukt dat het niet uitsluitend gaat om het verdienen van veel geld. Geld was wel belangrijk, maar vooral om nieuwe dingen te kunnen uitproberen en de continuïteit van het bedrijf veilig te kunnen stellen. Een ander belangrijk punt was dat je het werk als zelfstandig ondernemer helemaal zo kon doen zoals je zelf wilde. Dit ging soms zo ver dat bijvoorbeeld werd opgemerkt dat een medewerker in dienst hebben niet ideaal is omdat hij het toch niet zo goed doet als jijzelf en je dan ook niet alles meer volledig in eigen hand hebt. In overeenstemming met wat in de literatuur werd gevonden werd het familiebedrijf als ideaal genoemd: alles in eigen hand kunnen houden! Ook in overeenstemming met de literatuur werd het voortbestaan van het bedrijf als zeer belangrijk ervaren. Het boerenbedrijf is vaak niet zomaar een manier om je geld te verdienen maar een onderdeel van je manier van leven. Veel boeren (van de deelnemers aan onze gesprekken de meeste) zijn ook op het boerenbedrijf geboren en hebben dit van hun vader overgenomen. Ook dat maakt dat je een boer bent en niet wordt. Uitdaging is ook een belangrijk begrip bij het ondernemerschap, namelijk de uitdaging om alles goed te laten verlopen en om nieuwe dingen uit te proberen. De tevredenheid die volgt als een uitdaging met succes is aangegaan, is ook een belangrijk element: een goed resultaat waar je trots op kunt zijn omdat je het helemaal zelf tot stand hebt gebracht.

Als je ondernemerschap verbonden is met je familiegeschiedenis en je manier van leven, is het niet eenvoudig om je grond te verkopen en 'zomaar' iets anders te gaan doen. Het is dus van levensbelang dat de economische resultaten (uitgedrukt in geld) goed zijn. Hier hangt immers het voortbestaan van je bedrijf en dus van jezelf als (actief zijnde) boer vanaf. In de gesprekken met de boeren ging het dan ook vaak over geld. Gelukkig was dit niet altijd het geval. In onze gesprekken, die in een rustige open atmosfeer werden gevoerd, kwam toch ook naar voren dat het niet alleen om geld ging. Soms werden dieren bijvoorbeeld wel degelijk langer aangehouden omdat de boer dat beter vond, ook al kostte het geld. Winst maken is ook niet het enige doel van veel agrarische ondernemers – als het al een doel is. vaker nog gaat het echter om de betekenis van het zelfstandig zijn en in je eigen levensonderhoud kunnen voorzien.

Het ondernemer zijn is een belangrijk kenmerk voor de boer, maar het is niet genoeg om een boer tot boer te maken. Daarvoor is een combinatie met andere waarden nodig.

Werken met de natuur en dieren

Als tweede waarde werd bijna altijd het werken met de natuur/dieren genoemd of het werken met levend materiaal. Aan dat werken met de natuur/dieren konden een aantal elementen worden onderkend.

Ten eerste het geven van zorg aan individuele dieren. Een aantal boeren (en ook hun echtgenotes) vertelde dat ze juist zeugen wilden houden en niet (alleen) slachtvarkens vanwege de grote individuele zorg die biggen nodig hebben. Aan één van de gesprekken deed een boer mee die een "zorgboerderij" had. Dat wilde in zijn geval zeggen dat geestelijk gehandicapte mensen bij hem als "hulpboer" aan het werk waren. De betreffende boer zag heel duidelijk een overeenkomst tussen de zorg voor mensen en de zorg die hij zijn dieren gaf. Zorg is er op gericht dat "het goed gaat met de dieren" en dat ze "het goed naar hun zin hebben", maar ook dat de dieren "het goed doen" want een dier wat zich prettig voelt produceert ook beter. Sommige boeren vertelden dat ze daarom geen kippenboer wilden worden, aangezien het daar geen *individuele* zorg voor dieren betrof. En melkveehouder was ook niet goed, want "die ziet zijn koeien maar twee keer per dag bij het melken". Om tot een goede zorg te komen moet een goede boer tot op zekere hoogte in staat zijn om "in de huid van het dier kruipen" om er zo achter te komen of er problemen zijn en hoe die moeten worden opgelost. Een aantal boeren vertelde dat zij regelmatig een tijdje tussen de varkens gingen zitten om ze goed te kunnen observeren en te kunnen aanvoelen hoe de dieren zich voelden. Volgens sommigen stelde dit ook eisen aan het karakter van de varkenshouder: je moet "er gevoel voor hebben" en "geduldig en rustig zijn".

Dat die individuele zorg zo duidelijk genoemd werd is verrassend. Immers, de veelgehoorde kritiek op varkensboeren is nu juist dat ze hun dieren zouden zien als anonieme productiemiddelen die zeker niet op individuele zorg kunnen rekenen. Wij sluiten niet uit dat er boeren zijn die hun dieren voornamelijk als productiemiddel zien, maar in de groepen waar wij mee hebben gepraat, lag de nadruk toch meer op de zorg.

Een andere kant van werken met de natuur was de uitdaging om de natuur zo te sturen dat zij doet wat je wilt, namelijk voedsel produceren zodat de boer daarmee in zijn levensonderhoud kan voorzien. Dat werd wel gezien als een soort sport en cruciaal onderdeel van de uitdaging van de boer-ondernemer: "werken met de natuur en kijken wat dan mogelijk is". Controle hebben over de processen is hierbij van groot belang. Eén van boeren vertelde bijvoorbeeld dat hij de biologische varkenshouderij een slecht systeem vond omdat je daar, vanwege de uitloop naar buiten, minder controle had over het wel en wee van de varkens.

Het manipuleren van de natuur had overigens wel zijn grenzen, namelijk daar waar het welzijn van het dier in gevaar zou komen en daar waar de beheersing zo volledig zou zijn dat het geen sport meer is om bepaalde resultaten te bereiken, maar alleen nog maar techniek. In zo'n geval zou de natuur geen waardige tegenspeler meer zijn. In verband met o.a. deze laatste grens werd bijvoorbeeld genetische manipulatie als ongewenst gezien en het plezier zou er voor een aantal van boeren ook af zijn als (hypothetisch) de dieren zodanig zouden worden gemanipuleerd dat zij zich altijd goed voelden. De sport is immers ze zodanig te verzorgen dat zij zich goed voelen en daarbij ook goed produceren! Het is duidelijk dat hier nog veel meer over te zeggen valt. Immers je kan je goed voorstellen dat de grenzen hier makkelijk verschuiven. Wat vroeger als ongeoorloofd technisch ingrijpen werd gezien (bijv. Kunstmatige Inseminatie, Embryotransplantatie), is nu gewoon een staaltje van technologisch vakmanschap. Grofweg is momenteel KI geaccepteerd, embryotransplantatie de grens en genetische modificatie niet acceptabel. Omdat de nadruk lag op het luisteren naar de boeren in onze bijeenkomsten en niet op de discussie, is dit punt niet verder door ons geëxploreerd.

Als laatste element werd ook de bewondering voor de natuur genoemd: "dat zo'n varken gewoon weer cyclisch en drachtig wordt" en "leuk die jonge dieren". Dit werd maar een aantal keren op zo'n manier gezegd en we hebben niet verder doorgevraagd om er achter te komen of dit aspect maar voor sommigen speelden of dat het om een andere reden (schaamte, of misschien wel vanzelfsprekendheid) niet vaak werd genoemd.

Invulling van "respect voor het dier"

In ons onderzoek hebben wij de nadruk gelegd op de vraag of "respect voor het dier" een waarde is voor de boeren en wat die term dan wel voor hen inhield. Respect voor het dier is in dit onderzoek onze vertolking van het principe "respect voor de intrinsieke waarde van het dier". Deze term wordt o.a. in de Gezondheid en Welzijns Wet voor Dieren en de Wet Op de Dierproeven gebruikt om het leidende principe van de wet te omschrijven. Het is een term die voor meerdere uitleggen vatbaar is. Kort samengevat, bedoelen sommigen ermee dat het dier onderwerp is van morele consideratie: het dier is iets anders iets dan een steen, je moet op morele gronden rekening met hem houden. Bij navraag blijkt dan dat deze morele gronden vaak het feit behelzen dat dieren kunnen lijden en dat we daarom rekening met hun welzijn moeten houden. Op deze manier opgevat brengt de term niets nieuws. Al voor het bestaan van deze term en de opname daarvan in de verschillende wetten was de opvatting dat we dieren moeten vrijwaren van lijden immers gemeengoed. Voor sommigen (zoals bijvoorbeeld de dierenbescherming) behelst de term echter meer. Voor hen gaat het verder dan welzijn. Zij vinden dat een dier een waarde heeft omwille van zich zelf, los van zijn instrumentele waarde voor de mens. Zo heeft een dier een eigen doel en een eigen manier van leven hetgeen gerespecteerd dient te worden. Wij wilden weten hoe boeren in dit opzicht dachten. Wij verwachtten dat de term "intrinsieke waarde" te veel linguïstische vragen zou oproepen. Een nadere uitleg, zoals hierboven gegeven, was waarschijnlijk nodig geweest en dat zou de discussie erg gestuurd hebben. Wij hebben daarom voor de term "respect voor dieren" gekozen. Dit is een brede omschrijving, waarvoor geen linguïstische uitleg nodig was en waaronder, eventueel met wat doorvragen, de meeste invullingen van intrinsieke waarde kunnen worden ondergebracht.

Op onze vraag wat voor de deelnemers de term "respect voor dieren" betekende kregen wij in eerste instantie antwoorden die zouden kunnen worden samengevat als "goede verzorging geven" in de brede betekenis van het woord: goed voer, goede huisvesting, genoeg bewegingsruimte, je kunnen inleven in de dieren, de dieren verwennen, schoon en hygiënisch werken, ziekte voorkomen, het hebben van een ziekenstal, onnodig lijden (bij ziekte) vermijden, etc. (zie ook wat hierboven werd beschreven als "zorg"). De centrale waarden lijken hier gezondheid en welzijn te zijn. Welzijn wordt hier dan gebruikt in de zin dat het varken zich goed voelt.

Er werden ook wel bredere termen of omschrijvingen gebruikt zoals "dierwaardig" en "dieren hebben ook gevoel, dus je dient ze als zodanig te behandelen". Bij de invulling van deze begrippen bleek het dan vaak wel te gaan over varianten van goede zorg geven. Ook werd wel gezegd dat het natuurlijk gedrag zijn kans moest krijgen. Er werd echter gelijk erkend dat onduidelijk was wat dat dan wel was. Soms werd in dit kader gezegd dat een dier niet miste wat het niet kende. Zonder op de (on)juistheid van deze stelling in te gaan wijst het er wel op dat voor deze personen de zin van het natuurlijke gedrag blijkbaar ligt in het vermijden van onwelzijn. Tenslotte werd ook wel gesproken over de "eigenwaarde" van het dier hetgeen lijkt op één van de interpretaties van de "intrinsieke waarde", namelijk de waarde van het dier verder dan de instrumentele waarde van het dier voor de mens.

Het zorgen voor een goede gezondheid en welzijn is dus een belangrijke invulling voor het begrip "respect voor dieren." Op de vraag of er bij respect voor dieren nog andere begrippen dan welzijn meespeelden, werd bijna altijd aarzelend geantwoord. Het was duidelijk dat in de meeste gevallen over deze vraag nog niet eerder zo was nagedacht. Eén van de deelnemers verzuchtte: "Poeh! Ik had niet verwacht dat jullie de ethische discussie zo diep zouden gaan voeren!". Bij verder doorvragen bleek ook dat er wel grenzen (anders dan welzijns grenzen) waren. Men kon zich wel vinden in de uitspraak dat het wel "een varken moest blijven" en niet te onnatuurlijk moest worden, maar men bleef daarin vrij vaag. Een aantal grenzen en de redenen dat dit grenzen zijn werden hierboven bij "werken met de

natuur" reeds genoemd (zoals genetische manipulatie). Er werden ook religieuze redenen gegeven in de zin dat te veel ingrijpen voor God spelen zou zijn.

Het principe van "respect voor functioneel gedetermineerdheid"

Tijdens de discussie werd er door ons wel eens gememoreerd dat de boeren van wie de stallen geruimd werden tijdens de varkenspest, heftig aangedaan waren. Waarom zou dit zo zijn?, vroegen wij ons af. De dieren zouden op korte termijn immers toch geslacht worden en de vergoeding was ook niet echt slecht. Als het slachtvarkens waren, betrof het ook geen waardevol fokmateriaal. Blijkbaar was er meer aan de hand dan alleen een welzijnsaantasting van de dieren of economisch verlies. In de interviews werd een paar keer de opmerking gemaakt dat een dood dier zonde was omdat het dan zijn doel niet had bereikt. Dit bracht ons op het spoor dat er zoiets bestaat als een "principe van respect voor functioneel gedetermineerdheid". Dit principe houdt in dat een landbouwhuisdier waardevol is voor de betrokken veehouder omdat het op deze aarde is om een bepaald doel te bereiken (in dit geval hoogwaardig voedsel leveren). Dit gaat verder dan uitsluitend een instrumentele waarde. De instrumentele waarde voor het slachtvarken houdt in dat het een instrument voor de boer is om zijn geld te verdienen, of dat het voor mensen een bron van vlees is. Het slachtvarken is echter meer dan een instrument. Het 'extra' zit hem in de gedachte dat het slachtvarken een zekere rol moet vervullen in de wereld zoals die is. Het dier is een onlosmakelijk onderdeel van dit systeem en als "pars pro toto" verdient het hiervoor met respect te worden bejegend. Nu is het duidelijk dat als een dier geruimd wordt dit zonde is in twee betekenissen van het woord: zonde

van het geld en de moeite, maar ook “zonde” als “slecht” en “zondig”, immers het dier kan niet voldoen aan hetgeen waarvoor hij op deze aarde is. Het raakt daarmee aan de fundamentele betekenis van de term zonde: “doel missen”. Het dier is voorbestemd (gedetermineerd) om een bepaalde functie te hebben in de nastrevenswaardige natuurlijke orde. Wij kwamen dit principe ook tegen in één van onze gesprekken: men bracht een dier liever naar de noodslachtplaats dan het een spuitje te laten geven. Beide alternatieven kostten evenveel. In het eerste geval haalde het dier echter toch zijn bestemming en dat was zoals het hoorde.

Een interessante vraag voor verder onderzoek is of we deze notie van functioneel gedetermineerdheid ethisch theoretisch moeten duiden als passend in een neo-aristotelische deugdethiek met bijbehorend telos begrip (bovenbestaande beschrijving duidt op een dergelijke opvatting), of dat we toch meer te maken hebben met bijvoorbeeld een utilistische notie, waarbij het zonde is dat het dier zijn door de mens toegekende nut niet verwezenlijkt.

Tot zover onze verkennende inventarisatie van de boerenwaarden. Ter herinnering, we hadden deze waarden nodig als reflexieve stap om te komen tot verantwoord ondernemerschap. Kennis van de (eigen) normen en waarden, stelden we, is noodzakelijk als basis voor een discussie met de maatschappij.

Intermezzo:

Wij kregen soms de indruk dat de boeren zichzelf ook zagen als intrinsiek deel uitmakend van dit systeem en dat ook voor hen (naast andere principes waarschijnlijk!) het principe van respect voor functioneel gedetermineerdheid gold. Wij bedoelen hiermee dat de boer het “boer-zijn” (zoals eerder vermeld een “manier van leven”) uiteindelijk zin geeft als radertje in het grote geheel. De boer verschaft in “samenwerking met zijn varkens”, zoals een boer het uitdrukte, de mens van voedsel. Dat is niet zijn beroep, maar eerder een roeping. Deze gedachte geeft het idee dat “boer-zijn” een manier van leven heeft een extra gradatie. Het gaat hier niet alleen om een bezigheid die het leven voor een groot deel beheerst en stuurt en als zodanig bijdraagt aan de eigen identiteit, maar ook om een roeping die een belangrijk onderdeel is van de zingeving van het boerenleven. Een boer heeft dan als roeping om

Vergelijking met ander diergebruik

Laten we eens een voorproefje nemen op de hierboven genoemde discussie met de maatschappij en het principe van respect voor functioneel gedetermineerdheid afzetten tegen principes die een belangrijke rol spelen in 3 andere contexten waarin mensen met dieren omgaan: dierproeven, wilde dieren en gezelschapsdieren. Wij doen dit om, op dit vlak, te bezien of boerenethiek zich onderscheidt van de ethiek elders in de maatschappij.

Proefdieren

Het leven en het welzijn van proefdieren wordt “opgeofferd” (jargon!) voor een hoger doel, meestal menselijke gezondheid. De belangrijkste ethische norm ten aanzien van de dieren in dierexperimenten is het vermijden van onnodig lijden. Men streeft er dan ook naar het experiment zo uit te voeren dat de dieren zo min mogelijk “ongerief”(jargon voor lijden) ervaren. Dit heet het streven naar het “verfijnen” van een experiment. Omdat dierproeven per definitie gepaard gaan met ongerief, wil men er zo min mogelijk dieren bij gebruiken (

het streven naar “vermindering”) of liever zelfs geen dieren (het streven naar “vervanging” van dierproeven door experimenten zonder dieren). Verfijning, Vervanging en Vermindering staan in de wereld van de dierproeven bekend als de “drie V’s” en zijn het leidende principe voor verantwoord proefdiergebruik. Vergeleken met het principe van functioneel gedetermineerdheid in de boerenethiek valt op het eerste gezicht de overeenkomst op. De proefdieren zijn ook duidelijk voorbestemd voor een bepaalde functie. Maar is er nu ook sprake van dat de dieren respect verdienen *vanwege* deze gedetermineerdheid? Het belang van het dier is puur instrumenteel, het is geen intrinsiek deel van het systeem, het gaat om kennisverwerving en niet om hoe je die kennis krijgt. Het gebruik van het dier is, gezien het streven naar vervanging, een noodzakelijk kwaad. In die zin verdient het dier geen respect als onmisbaar onderdeel van het grote geheel. Respect voor het dier uit zich hier als het streven naar de drie V’s en dat is geen doel op zich, maar een randvoorwaarde om dieren te mogen gebruiken. De boerenethiek verschilt met de dierproefethiek dus in het feit dat voor een boer het werken met dieren (levend materiaal/ de natuur) een intrinsiek onderdeel is van zijn vak en de praktijk, terwijl dat bij een wetenschapper niet zo is. Een wetenschapper is wetenschapper vanwege het eindresultaat van zijn werk: kennis. Zonder proefdieren is hij of zij nog steeds een wetenschapper. Bij een boer gaat het niet alleen om het eindresultaat (voedsel) maar ook om de manier waarop hij dat eindresultaat bereikt, namelijk door te werken met de natuur. Overigens komen de proefdierversorgers en de biotechnici van oudsher vaak uit de agrarische sector. Vanuit hun gezichtspunt zijn de verschillen minder groot: dieren verzorgen in het kader van een maatschappelijk belangrijk doel.

Dieren in het wild

Het denken over de omgang met wilde dieren is in ons land de laatste jaren in een stroomversnelling geraakt vanwege het inzetten van grote grazers, zoals runderen en paarden, in natuurgebieden. Deze dieren worden ingezet om twee redenen. Ten eerste wil men de grazers gebruiken om een bepaald soort open natuurlandschap in stand te houden. De dieren werken dan als “grasmaaiers”. Voor sommigen zijn de grote grazers echter ook intrinsiek onderdeel van het landschap, zoals bijvoorbeeld in de Oostvaardersplassen. De dieren vormen dan een “essentieel onderdeel” van het beeld dat men heeft van de natuur in zo’n groot natuurgebied. De achterliggende waarde is het respect voor de ongereptheid van de natuur en van de wildheid van het dier daarin. Wildheid houdt in dat het dier zo min mogelijk wordt beïnvloed door menselijk handelen en zich zoveel mogelijk, of liefst helemaal, zelf redt. Speciaal voor de grote grazers in de grote natuurgebieden is een apart ethisch principe ontwikkeld dat “respect voor potentiële wildheid” wordt genoemd (Keulartz 1999). Ten opzichte van de wilde dieren zoals edelherten, is het woord “potentieel” erbij gekomen, omdat grote grazers oorspronkelijk gedomesticeerde dieren waren die nu als het ware gededomesticeerd worden en op weg zijn naar het wild zijn. Volgens dit principe moeten wij, vergelijkbaar met respect voor wildheid bij de wilde dieren, respect hebben voor de zich ontwikkelende wildheid van deze oorspronkelijk gedomesticeerde dieren. Wij dienen daarom zo min mogelijk in hun leven te interfereren. Dat betekent in praktijk dat wij er vanaf moeten zien om deze dieren in dat systeem individuele zorg te geven, want dat zou interferentie betekenen met de potentiële wildheid. Dit principe van potentiële wildheid wordt verdedigd door mensen die ecocentrisch denken. Deze mensen vinden dat het belang van het ecosysteem uiteindelijk datgene is dat de doorslag moet geven in de ethische discussie. Er zijn ook mensen die het belang van het individu en de zorg voor dit individu centraal stellen (zoöcentrisch). Zij wijzen het afzien van individuele zorg voor de grote grazers in natuurgebieden af. Deze mensen vinden het bijvoorbeeld schandelijk dat de grote grazers in de winter honger moeten lijden. Men vindt dat ze in zo’n geval bijgevoerd moeten worden. De boerenethiek lijkt bij dit laatste standpunt aan te sluiten en hierin dus te

verschillen van de ecocentrische visie. Dat blijkt ook wel uit de discussie over de Oostvaardersplassen waarin veeboeren hebben geprotesteerd tegen het niet bijvoeren van de grote grazers omdat het niet om wilde dieren zou gaan maar om landbouwhuisdieren (Keulartz et al. 1999). Bij de varkensboeren draait het immers juist om de (individuele) zorg! Er zijn echter ook duidelijke overeenkomsten tussen de boerenethiek en de ecocentrische visie. In de ecocentrische visie is het (potentiële) wilde dier ook functioneel gedetermineerd: ook hier is de functie van het dier (deel uitmaken van het ecosysteem in een natuurgebied) niet los te koppelen van het dier zelf. Ook hier is dus respect vereist voor functioneel gedetermineerdheid (namelijk potentieel wild zijn). De boerenethiek stelt niet het ecosysteem maar de mens centraal en is als zodanig antropocentrisch. De achterliggende visie gaat hier uit van een natuurlijke nastrevenswaardige ordening waarin de mens de hoofdrol speelt, hetgeen wel wordt beschreven als de visie van het "rentmeesterschap". Het grote verschil is dus dat bij de ecocentristen het dier een (onmisbare)rol speelt ten dienste van het ecosysteem en bij de boeren het dier een rol speelt ten dienste van een systeem dat draait om de mens. Als we "respect voor (potentiële) wildheid" en "respect voor functioneel gedetermineerdheid" met elkaar vergelijken dan valt dus op dat er qua structuur overeenkomst is. In beide gevallen is het individuele dier dienstbaar aan een grotere nastrevenswaardige ordening. Het dier verdient respect omdat het onlosmakelijk verbonden is met deze ordening. De dood van een dier in een natuurgebied is acceptabel, want dat 'hoort' bij de natuurlijke gang van zaken. De dood van een dier op een boerderij (anders dan door de slacht) is, zoals beschreven, (een) zonde. Maar als tijdens een ruiming in het kader van een dierziekte, dieren gedood moeten worden is dat zowel op de boerderij als in het natuurgebied zonde, omdat de dieren in beide gevallen hun doel niet halen. Bij deze principes verschuift de achterliggende reden voor het respect voor het dier van de mens (respect voor functioneel gedetermineerdheid) naar het ecosysteem (respect voor (potentiële) wildheid). Overigens kunnen, in het geval van echt wilde dieren, de beide visies goed naast elkaar bestaan. Maar op het moment dat wilde dieren schade aan de landbouw toebrengen zal de boer het vanuit zijn antropocentrische visie vanzelfsprekend vinden dat de wilde dieren dan het veld moeten ruimen!

Gezelschapsdieren

Als laatste zullen we het principe van functioneel gedetermineerdheid afzetten tegen de principes die geldig zijn bij het houden van gezelschapsdieren. Er zijn vele verschillende manieren waarop gezelschapsdieren worden gehouden en vele verschillende soorten gezelschapsdieren. Het zou een aparte studie vergen deze allemaal te onderzoeken op de achterliggende waarden. Wij zullen ons hier beperken tot de categorie "hond en kat in de stad" omdat daar een goed contrast is aan te geven met de vorige categorieën dieren.

De benaming "gezelschapsdieren" geeft al aan wat de basisfunctie van deze dieren is: het verschaffen van gezelschap aan de mens. Het dier als individu staat hier centraal. Het heeft dan ook altijd een naam en de eigenaar "houdt (van) het dier". Het dier wordt vaak gezien als lid van het gezin en als zodanig zal het spreken over "de functie" van het dier als brenger van gezelschap een niet erg relevante manier van spreken zijn voor de eigenaar. Het dier hoort er gewoon bij en spreken over zijn functie is als het ware ongepast, want het legt de nadruk op de instrumentele rol van het dier. Het dier verdient hier respect vanwege het feit dat het een individu is met een eigen karakter en met zijn eigen doelen. Eigenheid is hier een sleutelbegrip evenals zorg. De goede verzorging van het dier is hier een (wettelijke) plicht, vergelijkbaar met de zorg voor een kind. Soms gaat deze vergelijking erg ver en ziet de eigenaar het dier echt als een kind en wordt het ook als zodanig behandeld. Dieren gaan naar de kapper, hebben hun eigen speciale voer, hebben een speciale gezelschapsdieren dierenarts, krijgen dure medische behandelingen etc. Soms ontspoot dit totaal: het dier wordt bijvoorbeeld zodanig verwend dat het veel te dik wordt en gezondheidsproblemen

krijgt. Boeren kijken met de nodige scepsis naar deze praktijken. Ze vinden het niet “dierwaardig” om dieren zo te behandelen. Immers, een dier is geen mens en moet niet als zodanig worden behandeld. Bij de boer is het functionele aspect erg belangrijk, bij de gezelschapsdieren is het bijna taboe! Ook het gedetermineerd zijn lijkt geen belangrijk begrip bij het houden van gezelschapsdieren. Het dier moet zijn leven leiden, zoals een mens zijn leven leidt. Daarnaast is er geen specifieke opdracht of doel; het dier moet (mag?) alleen maar gelukkig zijn.

Aangezien de burger ook een consument van vlees is, accepteert hij of zij in het algemeen een tweesplitsing in het denken over dieren: varkens zijn voorbestemd om te worden geslacht en dus functioneel gedetermineerd, terwijl gezelschapsdieren, waar je een andere band mee hebt, oud mogen (of moeten) worden en hun leven leven. De overeenkomst tussen omgang met het dier bij de boer en de omgang met het gezelschapsdier bij de burger is de zorg. In allebei de gevallen is goede individuele zorg van belang. En hier zijn we weer terug bij het begin van ons essay: De kritiek van de burger op de boeren is immers dat zij in de intensive veehouderij niet goed voor hun dieren zorgen. Het beeld is dat dieren daar nummers zijn geworden en ernstig in hun welzijn worden aangetast. Het moge nu duidelijk zijn dat boeren door deze visie ernstig in hun (beroeps-) eer worden aangetast! Dit raakt hen namelijk op een hoeksteen van hun moraal, namelijk de goede individuele zorg. Boeren vinden wel degelijk dat zij goede individuele zorg geven. Het is dan ook schrijnend dat degenen voor wie zij het allemaal doen, namelijk de burger die van hoogwaardig voedsel moet worden voorzien, hun manier van werken niet waardeert. Een interessante vraag is wat er hier nu werkelijk inhoudelijk aan de hand is. Overdrijven de burgers het en hebben ze te weinig en slechte informatie, zodat ze een verkeerd oordeel vellen over de slechte verzorgingstoestand van het dier in de intensieve veehouderij? Is hun invulling van zorg vertekend door het antropomorfe beeld dat zij van dieren hebben? Deze visie is wijdverbreid bij de boeren. Of is het zo dat boeren (door de economie gedreven) een soort blinde vlek hebben gekregen voor bepaalde aspecten van de zorg voor hun dieren? Ethologen zullen er op wijzen dat dieren vooral te kort komen op het gebied van het (natuurlijk) gedrag en daardoor in hun welzijn worden aangetast. Hier zijn genoeg onderwerpen voor toekomstig onderzoek!

De boerenethiek een paradox?

We hebben tot nu toe op basis van eigen onderzoek en de literatuur betoogd dat boeren zich, om te overleven in onze samenleving, zullen moeten richten op verantwoord ondernemerschap. We hebben laten zien dat dit van hen een actieve deelname vraagt aan onder andere het debat over hoe er met dieren in de veehouderij moet worden omgegaan. We hebben gesteld dat de basis van de inbreng vanuit de boeren niet een eenzijdige gerichtheid op de wensen van de consument moet zijn, maar een uitgaan van de eigen normen en waarden. Deze eigen normen en waarden hebben wij beschreven en afgezet tegen die welke gelden bij andere manieren van diergebruik in onze samenleving. We hebben gezien dat er overeenkomsten en verschillen zijn en dat deze kunnen leiden tot conflicten. Wat kunnen wij nu verwachten van een wisselwerking tussen boerenethiek en de ethiek van de rest van de maatschappij?

Laten wij ten eerste eens terug gaan naar de vraag waar dit essay mee begon, namelijk of boerenethiek een paradox is. Daar kunnen we nu op grond van wat we vonden in de literatuur en ons eigen onderzoek eenduidig “nee” op antwoorden. Boeren hebben een duidelijke moraal die een eigen plaats heeft, in ieder geval in het door ons onderzochte veld van de omgang met dieren. Maar het is tegelijkertijd duidelijk dat er wat mis is gegaan. Binnen de boerenethiek zit de spanning ingebouwd van enerzijds de plicht om de dieren

goed te verzorgen en anderzijds de plicht om aan de maatschappij goed voedsel te verschaffen en zichzelf daarmee een inkomen te verschaffen. De maatschappij verstond de laatste decennia onder "goed voedsel" ook steeds meer "goedkoop voedsel" en de nadruk daarop veroorzaakte de problemen. De boer voldeed aan de wensen van de maatschappij (hij moest wel om zijn inkomen veilig te stellen) en verschaftte, via de intensieve veehouderij, relatief goedkope producten. Daarbij kwam echter zijn plicht aangaande goede verzorging van de dieren in de knel. Goede verzorging werd voor boeren bijna synoniem met "goede gezondheid" en "goede productie" die beiden in de intensieve veehouderij goed te verwezenlijken waren. Deze invulling van "goede verzorging" blijkt nu voor de burger te een te nauwe invulling te zijn. Nieuwe inzichten over diergedrag (de ethologie ontwikkelde zich in dezelfde naoorlogse periode) lieten zien dat dieren ook gedragsmatige behoeften hebben en dat het niet tegemoet komen aan die behoeften het welzijn van het dier aantast. Boeren voelen dat, achteraf gezien, ook wel. In de gesprekken die wij met ze hielden kwam een paar keer het voorbeeld van de aangebonden zeugen naar voren. Drachtige zeugen werden in dit systeem met een band die in de vloer was verankerd vastgebonden. Dit had als voordeel dat je meerdere zeugen op een kleiner oppervlak kon houden en dat er minder biggen na de geboorte werden "doodgelegd". Ethologen wezen op de nadelen: verveling en als gevolg daarvan afwijkend gedrag. Sommige boeren zeggen nu, achteraf, wel blij te zijn dat dit systeem nu verboden is, ze vonden het eigenlijk maar niets! De boer en boerin die hun dieren op stro hielden vertelden dat ze nu het gevoel hadden dat dit de goede manier is om zeugen te houden. Zij lieten ons de stal zien en concludeerden zelf "kijk, zo hoort het". Kortom, boerenethiek is geen paradox, maar wellicht zijn sommige ethische principes onder druk van de economie of bedrijfsblindheid te veel in de knel gekomen.

Als boeren zich beter bewust zijn van hun eigen moraal kunnen ze beter tegengas geven aan de soms onredelijke wensen van de maatschappij. Deze eisen zijn op dit moment onredelijk omdat ze van de boer én goedkoop voedsel verlangen en een diervriendelijke manier van werken. Die twee kunnen mogelijk best gecombineerd worden, maar de combinatie zal waarschijnlijk altijd meer kosten dan intensief geproduceerd vlees waarbij het dierenwelzijn ondergeschikt wordt gemaakt aan de prijs. Daar komt nog bij dat diervriendelijk voor boeren een andere lading heeft dan voor burgers.

Behalve tegenstand bieden aan (onredelijke) maatschappelijke wensen, kan de boerenethiek ook een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van het denken over de plaats van het dier in onze samenleving. Naast een ecocentrische visie en een visie waarin het dier een bijna gelijkwaardige partner van de mens wordt, kan een moraal waarin het dier een aan de mens ondergeschikte rol speelt voor evenwicht zorgen. Een nieuwe ethiek voor het platteland zou dan explicieter en zelfbewuster moeten zijn dan de oude. Tevens zou de plaats van het dier ondergeschikt kunnen blijven aan die van de mens, maar wel aangepast kunnen worden aan de nieuwste (ethologische) inzichten. Het verzorgen van dieren en wellicht breder, het bewerken van de natuur zou het sterke punt moeten worden van de boer. Bij het zoeken naar nieuwe markten en doelstellingen voor het boerenbedrijf zou hier rekening mee gehouden moeten worden. Zorgboerderijen sluiten goed aan bij de zorgcomponent van de boerenethiek, het scheppen en beheren van nieuwe natuur sluit aan bij de "sport" om de natuur te laten doen wat de je wilt. Een nieuwe ethiek voor het platteland is niet alleen nodig voor de overleving van dat platteland, maar ook voor een evenwichtige ontwikkeling van het denken over de natuur en het dier in de totale samenleving.

Onderzoeksagenda

Wat ons betreft bevat de agenda voor verder onderzoek in dit thema twee verschillende invalshoeken: ① kennisgericht onderzoek om de waarden en normen van boeren (onze doelgroep) op een meer systematische wijze expliciet te maken en ② onderzoek gericht op de implementatie van een boerenethiek om deze groepsspecifieke moraal in te kunnen zetten in de maatschappelijke zoektocht naar een verantwoorde omgang met dieren.

Ad 1. kennisgericht onderzoek om de waarden en normen van boeren systematisch te expliciteren
[Resultaten primair gericht op de wetenschap]

In het voorgaande betoog is gesteld dat het expliciteren van boerenwaarden en normen nodig is om te komen tot een beter begrip tussen stad en platteland of tussen boer en burger. Het gepresenteerde vooronderzoek was daarmee vooral gericht op het nut van een boerenethiek. Aan de waarde voor de wetenschap is in het bovenstaande nog geen aandacht besteed. Naast maatschappelijk is het echter ook wetenschappelijk relevant om de specifieke waarden- en normensets van boeren op systematische wijze in kaart te brengen. De literatuur laat op dit thema veel witte vlekken zien. Deze voorstudie heeft daarbij aangetoond dat het werken 'vanuit de werkelijkheid', dat wil zeggen het verzamelen van kennis over een bepaald thema (in dit geval de omgang met dieren in de intensieve veehouderij) in samenspraak met direct betrokkenen (in dit geval de veehouders die met de dieren 'omgaan') meerwaarde biedt boven de gebruikelijke werkwijzen (deskstudies).

Een dergelijke vorm van interactief onderzoek brengt zowel vernieuwing in het onderzoek als ook een verkleining van de kloof tussen kennisvermeerdering en kennistoepassing. Verbindingen met sociaal-wetenschappelijk werk zijn vanuit deze werkvorm goed te leggen

De kennis die in dit verkennende onderzoek is opgedaan is beperkt. Immers, het betrof een beperkte groep boeren (alleen reguliere varkenshouders) en de focus lag op een beperkte range aan waarden (waarden ten aanzien van de omgang met het dier). Zelfs binnen deze beperkte groep boeren en deze beperkte range aan waarden kregen wij echter de indruk dat er een 'eigen' boerenethiek te onderscheiden is. Nu zijn er vele vormen van agrarische beroepsuitoefening te onderscheiden. Deze zijn grofweg onder te verdelen in veehouderij, akkerbouw en tuinbouw, maar ook daarbinnen zijn weer onderverdelingen mogelijk naar bijvoorbeeld diersoort (kippen, varkens, koeien), type gewas, wijze van houderij (extensief of intensief; grondgebonden of juist niet), teeltwijze (in de kas of in de volle grond) etcetera. Het is nu de vraag of agrarische ondernemers die werkzaam zijn in verschillende veehouderij-, akkerbouw- of tuinbouwsectoren allemaal min of meer dezelfde boerenethiek hebben (de omgang met dieren in de intensieve veehouderij zou dan bijvoorbeeld min of meer 'vergelijkbaar' moeten zijn met de omgang met dieren in de grondgebonden (melk)veehouderij en de omgang met gewassen in de akkerbouw en tuinbouw), of dat deze wezenlijk anders is tussen verschillende agrarische sectoren. Anders gezegd: Is er maar één boerenethiek of zijn het er meerdere? Toekomstig onderzoek zou zich in deze moeten richten op de volgende punten:

1 Is er sprake van één of meerdere vormen van Boerenethiek?

2 Welke waarden spelen een rol?

3 Hoe verschillen deze waarden met vergelijkbare waarden die leven in de rest van de maatschappij?

Niet alleen de range van de te onderzoeken agrarische sectoren en hun (mogelijk) specifieke boerenethiek zou in een vervolgonderzoek echter breder moeten zijn, maar ook de range van te onderzoeken waarden. In de literatuur wordt bijvoorbeeld ook het arbeidsethos van de boer genoemd als typerende boerenwaarde.

Uiteraard moet daarbij in ogenschouw genomen worden dat het onmogelijk is alle dierlijke en plantaardige sectoren in een vergelijkend onderzoek naar boerenethiek mee te nemen en alle mogelijke boerenwaarden. Op bases van concrete casussen moeten de meest relevante sectoren en de meest relevante waarden uitgekozen worden. De mate waarin bepaalde

agrarische sectoren en hun veronderstelde boerennormen en –waarden ter discussie staan in de maatschappij zou daarbij een doorslaggevend selectie criterium kunnen zijn.

Voor vervolgonderzoek zouden we echter ook een andere invalshoek kunnen kiezen.

Zo zou het wetenschappelijk ook interessant zijn om uiteenlopende vormen van dierhouderij tussen maatschappelijke groepen te vergelijken. Het kan bijvoorbeeld effectief zijn om op empirische wijze te bestuderen hoe veehouders met hun gezelschapsdieren omgaan. Dit levert vergelijkingsmateriaal over de manier waarop boeren omgaan met landbouwhuisdieren en informatie over het verschil tussen boer en burger met betrekking tot hun attitudes richting gezelschapsdieren. Wanneer dit onderzoek wordt uitgevoerd in een setting van conceptueel voldoende sterk disciplinaire expertise, zal ook de wetenschap er wel bij varen.

Tenslotte zouden wij aandacht kunnen besteden aan een mogelijk ‘veranderende’ boerenethiek.

Tot nu toe hebben wij over boerenethiek gesproken als een onveranderlijk iets. Vanuit de literatuur wordt ook gemeld dat de boerenethiek conservatief van aard is en dus niet aan snelle veranderingen onderhevig zou zijn. Aan de andere kant wordt er tegenwoordig veel gesproken over het verdwijnen van het verschil tussen stad en platteland. Het onderscheid zou geleidelijk verdwijnen omdat ons land steeds meer verstedelijkt en burger en boer dus meer met elkaar worden geconfronteerd. Daarbij zouden de moderne communicatie middelen een nivellerende werking hebben. Dit zou betekenen dat de boerenethiek als aparte onderscheidende factor mee zou kunnen verdwijnen. Een sociaal wetenschappelijk onderzoek naar de manier waarop de boerenethiek verandert en naar de vraag of te verwachten is dat zo’n ethiek een eigen toekomst heeft of juist gaat versmelten met die van de rest van de maatschappij, lijkt daarom noodzakelijk. Hier dient dus een verbinding naar sociaal-wetenschappelijk onderzoek gelegd te worden.

Ad 2. probleemgericht onderzoek om een expliciete boerenethiek in te zetten in de maatschappelijke zoektocht naar een verantwoorde omgang met dieren.

[Resultaten primair gericht op stakeholders en beleid]

Boeren die bewust zijn van hun waarden zijn een waardige gesprekspartner.

Zoals in het essay vermeld wordt, vindt een werkelijke verankering van vernieuwingen alleen plaats als de invulling spoort met de ethiek van de betrokkenen. Het is doodzonde als boeren vanuit een ingebeerde markt- en maatschappijgerichtheid slaafs (en onbewust) een hen opgelegde burgerethiek volgen. De stakeholders (in dit geval de boeren) zelf zijn een bron van informatie; onderzoek kan hen helpen vaardigheden en ‘waardenbewustzijn’ aan hun gereedschapskist toe te voegen.

Er is een verandering gaande in het oplossen van maatschappelijke problemen. Zo is de huidige teneur dat problemen in de landbouw allereerst opgelost te worden via de markt. In de gevallen waarin die marktwerking niet functioneert dienen stakeholders (boeren en andere betrokkenen) onderling tot arrangementen te komen. De overheid is daarbij hoogstens coach of ‘schuift aan’ als medebelanghebbende. Overheidsgefinancierd onderzoek wordt dan ingezet om dit proces te bestuderen en te faciliteren. De ‘gemiddelde’ veehouders en hun vertegenwoordigers zijn op dit moment ethisch niet voldoende geëquipeerd om hierin hun rol *waardig* te spelen. De implementatie van een ‘nieuwe’ boerenethiek zou hen daarbij kunnen helpen.

Ook voor boeren (en andere actoren in de innovatie in de landbouw) geldt dat kennis aangereikt kan worden, maar dat daarnaast *learning by doing* een effectieve strategie is. Wij

stellen voor om dit toe te passen. Vanuit het onder ① genoemde wetenschappelijke werk worden boerenwaarden meer expliciet gemaakt en aangereikt. Van hieruit dienen interactieve projecten geformuleerd te worden op landbouw-maatschappelijk relevante thema's. Waar mogelijk gebruikmakend van bestaande netwerken. Hiervoor zijn allianties met andere onderzoeksbronnen zinnig.

Het LNV-onderzoeksprogramma Maatschappelijk Geaccepteerde Veehouderij wordt bijvoorbeeld sterk vanuit een participatieve en stakeholdergerichte werkwijze ingevuld. De overheid gebruikt dit innovatieprogramma om netwerken van boeren te mobiliseren om tot vernieuwing van de veehouderij te komen. Zoals in het voorgaande essay is gesteld, dienen ze dan wel geëquipeerd te zijn met een bewustzijn van hun eigen moraal, belangen en motieven. Tot dusver is er in het genoemde programma slechts geringe aandacht voor ethiek geweest. Wisselwerking tussen onderzoeksinitiatieven zoals in het bovengenoemde LNV-onderzoeksprogramma en het onder ① aangestipte meer wetenschappelijk gericht onderzoek biedt de mogelijkheid om studieobjecten en casussen beschikbaar te stellen aan het wetenschappelijk onderzoek en biedt andersom wetenschappelijke kennis die reeds verbonden is aan de probleemeigenaren en bij kan dragen aan probleemoplossende projecten. Het is eigen aan dit type werk om niet vooraf in te vullen wat er precies moet gebeuren. Het is helder dat de themavelden 'boerenwaarden' en 'maatschappelijk verantwoord omgaan met dieren' voldoende stof voor studie en innovatie bieden. We stellen voor om het probleem *'wat moet er gebeuren om de maatschappelijke zorg rond dierenwelzijn in de veehouderij weg te nemen'* als studieobject naar voren te schuiven. Een tweede suggestie is om boeren, vanuit hun bewustzijn van hun eigen waarden, in interactie te brengen met maatschappelijke groeperingen om het concept *maatschappelijk verantwoord produceren* in te vullen.

Een beleidsrelevant voorbeeld

Boeren die zich bewust zijn van hun eigen boerennormen en –waarden, kunnen een positieve rol spelen bij het formuleren van wettelijk opgelegde normen voor de omgang met dieren. Op dit moment vindt de invulling van de Welzijnswet voor Dieren bijvoorbeeld vooral plaats op basis van dierwetenschappelijke kaders. Dit heeft er toe geleid dat de normen voor het huisvesten van dieren vooral wetenschappelijk onderbouwd zijn. Ze bieden dan wel een beter bestaan aan de dieren (wat zeer positief gewaardeerd moet worden), maar de invulling ervan sluit vaak niet goed aan bij wat er voor de betrokken veehouders toe doet qua omgang met dieren. De resultante is dat de samenleving met getouwtrek, ontevreden boeren en een handhavingsprobleem opgezaaid wordt. De ideaalsituatie is dat er bij het invullen van een Welzijnswet voor Dieren van veehouderszijde gezegd kan worden “Nee dat zien wij anders, zo is het goed voor de dieren want...”, en dat dit dan vervolgens meeweegt in de keuzes. Per slot van rekening zijn er meer waarden dan wetenschappelijke waarden.

Literatuur

- Keulartz et al. *Goede tijden slechte tijden: ethiek rondom grote grazers*. Leerstoel toegepaste filosofie, Landbouw Universiteit Wageningen 1999.
- Kirschenmann, F., *Questions we aren't asking in agriculture: beginning the journey towards a new vision*. September 12, 2000. URL: http://www.biotech-info.net/new_vision.html
- Mak G., *Hoe God verdween uit Jorwerd. Een Nederlandse dorp in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Olympus 2002, (m.n.) 45-6; 216-7; 261-2.
- Ministerie van LNV, Directie Industrie en Handel en Expertisecentrum LNV, *Ondernemen met meer waarde; Gesprekken over maatschappelijk verantwoord ondernemen*. Van Eck & Oosterink, Dodewaard, 2002.
- Sim, RA., *A Code of ethics for all agriculturalists, not just for farmers*. Speech at the International Conference on Agricultural Ethics at Nova Scotia Agricultural College (Truro, Nova Scotia), 1994.
- Singer, P. (ed), *Ethics*. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- Sociaal Economische Raad (SER), *De winst van waarden, Advies over Maatschappelijk Ondernemen*, Den Haag, 2000.
- Stafleu FR., *The ethics of cattle breeding, the development of a company policy on ethics*.
- Taskforce Waardevolle Landbouw (Wageningen UR), *Naar een WaardeNvolle Landbouw*. Bennekom 2001: Modern.
- Thissen F. en Drooglever Fortuijn J. Sociale cohesie en dorpsverenigingen op het Drentse platteland. In: *Noorderbreedte*, jaargang 23, nummer 4, 1999.
(Volledig rapport: Thissen F. en Drooglever Fortuijn J. Sociale cohesie en dorpsverenigingen op het Drentse platteland. Amsterdam: AME Amsterdam Study Centre for the Metropolitan Environment (Universiteit van Amsterdam), 1998.)
- Thompson, PB, *The social role of agriculture*. Journal of the Agriculture, Food and Human Values Society 3(4), 1986, pp. 32-42.
- Thompson, PB., A revitalized production ethic for agriculture, in: *Earth Ethics*. Fall 1998, Center for Respect of Life and Environment.
- Waelbers, K. Stafleu, FR. En Brom FMA., *Het ene dier is het andere niet! Verschillen in (morele) grondslagen in veterinaire beleid voor Landbouwhuisdieren en dieren die in natuurgebieden leven*. CBG reeks 14, CBG universiteit van Utrecht, (2003).
- Wilgenburg, T. van (e.a.), *Ethiek in Praktijk*. Assen: Van Gorcum 1993.

Ybema, G. *Maatschappelijk verantwoord ondernemen: het perspectief vanuit de overheid*. Notitie naar aanleiding van het advies van de Sociaal Economische Raad 'De winst van waarden', 2000, Den Haag, 2001.

Zimdahl, RL., *Moral Confidence in Agriculture*. Discussion paper 2001, no. 43. International Rice Research

